

Runik Harfli Türk Yazıtlarında *Av*

Dr. Hatice Şirin User¹

Avcılık, eski Türklerde gıda kaynağı, giyim kaynağı ve askerî eğitim amaçlı bir tür spor olarak etkin konumdadır. Bu üç boyutlu var oluşa rağmen, “avcılık, bozkırlarda hiçbir zaman temel hayat biçimi olmamış; fakat önemli bir uğraş alanı olarak yerini korumuştur.” (Gronbech 1959: 51). Avcılığın totemizm çağlarına uzanan bir başka boyutu *sığır*², eski Türk kültür hayatında *yoğ ve şölenle* birlikte ele alınmaktadır. Eski Türk topluluklarında “hanların halk ile beraber yaptıkları bir tür av” olan *sığır*, Kaşgarlı Mahmut “Hanın adamları ormanlara ve kırlara dağılırlar, yaban hayvanlarını önlerine katarak hanın olduğu yere doğru sürerler; o yorulmaksızın bulunduğu yerden önüne çıkan hayvanları vurur” biçiminde tanımlamaktadır (DLT I: 364). Böyle bir av törenini, *Irk Bitig*’den belgeleyebiliyoruz: *Kanlık süsi abka ünmiş. Sagır içre elik keyik kirmiş. Eligin tutmuş. Kara kamağ süsi ögirer tir. Ança bilinğler: Edgü ol* “Hanın ordusu ava çıkmış. Avlak içine bir erkek karaca girmiş. (Onu) elleri ile tutmuşlar. (Hanın) bütün sıradan askerleri seviniyorlar, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (Tekin 2004c: 25, 34).

Tarihçi Cuveyni, *sığır* törenlerinde av hayvanının kaçmasına izin verenin en ağır biçimde (ölümle) cezalandırıldığını yazmaktadır (Roux 1998: 174). Daha eski çağlarda, Köktürklerin atası sayılan “Çu kavminde genç alplar, ilkbaharın son ayında ateş yıldızı görününce bataklıklardaki çalıları ateşe verip sürekle avına çıkarlardı. Her alp, vurduğu hayvanın resmini bayrağına nakşederdi ve bu bayrak onun özü (ruhu) sayılırdı.” (Esin 2001: 121). İnanişe göre, özü olan hayvanın etini yemek, özü o hayvana bağlı olan kimseye güç katardı. Oğuz boylarının tözlerinin³ çoğunlukla avcı kuşlar oluşu, *sığır* törenlerinin eski Türk inanış kurumlarıyla ilişkisini belirginleştirmektedir (Köprülü 1989: 80).

1. *Eski Türk Çağı Kaya Yazıtlarında Av*: Runik harfli eski Türk yazıtlarının bulunduğu Moğolistan, Yenisey, Tuva ve Altay bölgelerinde, kayalara resmedilmiş

¹ Yard. Doç. Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Bornova- İzmir.

² Kelime, Clauson tarafından sagır olarak kaydedilip anlamı “a game battue=vahşi oyun” olarak verilir (1972: 814).

³ Eski çağ Türk toplumunda bazı hayvan ve yırtıcı kuşların töz sayılmalarıyla ilgili olarak bkz. Zelenin 1936; Esin 1972; Eröz 1973; İnan 1987; Ögel 1993; Çoruhlu 1994.

av konulu çizimlere sıkça rastlanmaktadır (Kızlasov 1994: 282).

Altay kültür çevresi bulgularından Kudırge Kurganı'nda bulunan Köktürk çağına ait bir eyer kayışında kaplan, geyik ve ayı avı tasvir edilmektedir. Yenisey-Kırgız kültür çevresinin sosyal hayatını gösteren eserlerden biri de “av sahnesi” tasvir eden bir tablodur. Bu resimler, ağaçtan iki eyer kayışı üzerine boya ile yapılmıştır (Ögel 1991: 141, 217).

Köktürk harfleriyle “beñgü kaya” ibaresinin kazıldığı *Kara Yüs* (E-39) kaya yazıtındaki büyük av sahnesi oldukça karakteristiktir. Burada çift hörgüçlü develer, dağ keçileri, büyük geyikler, kaplan, tilki ve ayağa kalkıp ellerinde sopa tutan ayılar bulunmaktadır (Orkun 1994: 195; Roux 1972: R. 2-3). *Uyuk Turan* (E-3), *Kaya Ucu* (E-24) ve Altay bölgesi *Kalbak Taş* (E-47) mezar yazıtlarında tasvir edilen çatal boynuzlu geyikler de anılmaya değer bulgular arasındadır (Vasilyev 1983: 83, 84, 100; Vasilyev 1995: 96). Baykal gölünün batısında yerleşen Kurikanlara ait buluntularda geyik avları, yabani ördekler, balıklar ve balık avlamaya mahsus ağ resimleri yer almaktadır (Ögel 1991: 205).

Yenisey ırmağı kıyılarında bulunup VI-VIII. yüzyıla tarihlendirilen gümüş bir kadeh üstündeki av sahnesi, Türk göçebe sanatının destansı bir üslubu olarak değerlendirilir (Gryaznov 1961: R. 6). Hiç şüphesiz, bu çizimler, yalnızca av sahneleri değil, dinsel içerikler de taşımaktaydı (Ögel 1991: 218). Kayalar üzerindeki av sahneleri, genellikle avda başarı kazanmayı sağlayan bir av büyüsü amacıyla yapılırdı (Çoruhlu 2001: 103). Eski çağda Türklerin ayin hazırlığı için ava çıkıp burada yaban atı ve *keyik* vurdukları Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Ayin sonunda *tapıg* (kurban) etlerinin tanrıya sunulmayan kısımlarını, hükümdar ailesi ve beyler “keyik çağırısı” adı verilen bir şölende toplanarak paylaşmaktaydılar (Esin 2001: 99).

1. 1. *Çin Yıllıklarında Eski Çağ Türklerinin Avcılığı*: Eski Türklerde avcılığın totemizm çağlarına uzanan yansımaları petrogliflerde görülürken; yaşamsal yönü sıklıkla Çin yıllıklarına yansımıştır. Çin yıllıklarında Hsiung-nularla ilgili olarak “Çocuklar küçükken gelincik ve fareleri öldürürlerdi. Biraz daha büyüdüklerinde tilki ve tavşanları avlardı.” kaydı bulunur (Roux 1998: 175). Tonyukuk ve Bilge Kağan arasında geçen bir konuşma da “Çinlilere direnmemizin sebebi, su ve otlak peşinde gidip avcılık yapmamızdır.” biçiminde kayıtlıdır (Mau-Tsai 1958: 144-145).

Çin kaynakları, I. Köktürk kağanlarından İşbara'nın, Çin imparatorundan Hong-şo ile Toy-şo bölgeleri arasında avlanma izni istediğini; imparatorun izin verip şarap ve yiyecek gönderdiğini bildirmektedir. Divitçioğlu, bu konuda “Avlanma talebi herhalde amatör bir avcıdan gelmiyordu. İşbara Kağan, boyu için bir avlak tahsis edilmesini rica etmişti.” yorumunu yaparken isabetli bir yorumda bulunur (2005: 195).

Çin kaynaklarından elde edilen bilgilere göre, Doğu Köktürk kağanlarından Hie-li, Çinlilerce tutsak tutulduğu bir konakta üzüntüsünden hastalanmış; Çin imparatoru, Hie-li Kağan'ın bu durumunu haber alınca avla avunacağını sanıp ona geyikleri bol olan Kuo-Çou bölgesinin valiliğini teklif etmiş; ancak kağan bunu

reddetmiştir (Mau-Tsai 1958: 144-145). Yine Çin kaynaklarına göre Kırgızlar, akrobatlar ve eğitilmiş hayvanlarla sirk benzeri topluluklar kurmuş ve buralarda av sahneleri sergilemişlerdir (Roux 2006: 205).

1. 2. *Diğer Bazı Kaynaklara Göre Eski Çağ Türklerinde Avcılık*: Çinli Budist seyyah Xiuan-Tsang (Xuan Zang), av partilerinden⁴ birinden söz ederken Tokmak'ın yanında gördüğü kağanı ve maiyetini şöyle anlatır: "...Brokar pelerin giymiş, saçları örgülü yaklaşık iki yüz subayla çevrilidir. Ordunun geri kalanı uzun mızraklar, bayraklar ve yaylar taşıyan, ince dokunmuş kaliteli yünlü kumaşlar ve kürkler giymiş atlı süvarilerden oluşmaktadır. Sayıları o kadar fazladır ki, hükümdarın maiyeti göz alabildiğine uzanmaktadır." (Roux 2006: 136).

Av ve avcılığın, yalnız eski Doğu Türk devletlerinde değil, batıda kurulan Türk ülkelerinde de bir kurum olarak geliştiğini, Hazarlarda *Avcı Tarkan* unvanlı bir *tigin*'in varlığından anlamak mümkündür (Golden 1980: 154). Hazar Devleti kentlerinden Sarkel'de halkın tarım ve hayvan besiciliğinden başka avcılıkla uğraştığını, özellikle de Don ırmağında balık avladıklarını ve buranın bir balıkçılık merkezi hâline geldiğini bilmekteyiz (Ögel 1991: 226).

2. *Eski Türk Çağı Yazıtlarında Av*: Moğolistan bölgesinde bulunan üç temel eski Türk yazıtında (Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk), *av* sözünün eski biçimleri olan *ab* ve *añ* kayıtlanmaz. Buna karşılık, *avcılık* kavramını ilgilendiren bazı av hayvanlarının adlarının yer aldığı cümlelerle karşılaşırız.

2.1 *Gıda Kaynağı*: Tonyukuk Yazıtı güney yüzü 1. satırda *k(e)y(i)k yiyü t(a) b(i)şg(a)n y(i)yü ol(u)rur (e)rt(i)m(i)z* "Yabani av hayvanı yiyerek tavşan yiyerek oturuyorduk" cümlesi, İltiriş Kağan döneminde eski Türklerin hayat tarzına işaret ederken, o dönemde *bodun* ve *ordunun* yerleştiği Çogay dağlarının kuzeyi ile Karakum'un, *ilin* tamamını beslemeye yetecek kadar av hayvanı barındıran bereketli bir bölge olduğunu da anlatır.

Ehli olmayan av hayvanı *keyik*⁵, Yenisey mezar yazıtlarından 1. *Altınkök*'de (E-28) şöyle belgelenir: *(a)ltun soña yış k(e)y(i)ki..* "The wild animal of the Altay and Songa mountains= Altay ve Songa dağlarının vahşi hayvanı" (Tekin 2004a: 538; Kormuşin 1997: 81/9). Bu mezar yazıtında ölen kişi, dünyada bıraktıkları için ağıt yakarken, Altay ve Songa dağlarında avlandığı *keyik*ler için de hayıflanmaktadır.

Tuva bölgesi yazıtlarından 2. *Kızıl Çıraa* (E-44), 40 yaşındayken ölen Külüg Togan adlı bir beyin mezar taşıdır. Yazıtın 2. satırında *keyik* şöyle belgelenir: *t(e) zik key(i)kde (a)lp b(e)n "sredi mçaşçihsy gazeley ya silaç=hızla koşan keyik(ler) i (avlamakta?) alpım"* (Batmanov-Kunaa 1963: 56).

Kâğıda yazılmış Runik harfli metinlerden *Irk Bitig*'de *keyik*, türleriyle birlikte

4 Burada anılan "av partisi"nin sığır töreni olduğuna kuşku yoktur.

5 *Keyik*, her ne kadar Sibiryaya kamlığında töz olarak algılsa ve tözlerin dokunulmazlığı olsa da, bu türden hayvanların avlanması ve yenmesinin sebebini Strahlenberg, yerli halktan öğrendiği biçimiyle şöyle açıklar: "Yakutlara göre, yaratıklardan (creatur) biri kutsal sayılır ve her kabile ile soy bu hayvandan türediklerine inanır. Bunlar, boyların kutsal saydıkları kuğu, kaz, karga vb hayvanlardır. Bunun için de bu hayvanlar hiçbir suretle yenmezdi. Fakat bu hayvanın boyundan gelmeyenler için bir mesele yoktu. Başkaları pekala diğer boyun kutsal hayvanını yiyebilirlerdi (Ögel 1993: 33).

birkaç yerde anılmaktadır⁶. Bunlar arasında gıda kaynağı olarak *sagır içre elik kiyik kirmiş* “avlak içine bir erkek karaca girmiş” (Tekin 2004c: 63) cümlesi değerlendirilebilir.

Eski Türk dilinde “dört ayaklı vahşi av hayvanı” anlamıyla genel bir içeriğe sahip *keyik* ~ *kiyik*, Türkçenin bu döneminde “av”; -*çi* ekiyle genişlemiş biçimi *keyikçi* ise “avcı” anlamında kullanılmıştır. Bu durum, Runik harfli metinlere yansımada da, Uygur yazmalarında tanıklanabilir. Uygur dönemi eserlerinde kayıtlanan *abçı keyikçi* çift sözünden (*hendiadioin*) *keyikçinin*, “keyik avcısı” özel anlamıyla birlikte, genel olarak “avcı” anlamıyla da kullanıldığını anlamak mümkündür. KP’de geçen *kuşçı keyikçi balıkçı avçı torçı tuzakçı bulup* ibaresi ise, eski Türk dilinde avcılığın hava, kara ve su hayvanlarına göre sınıflanmış olduğunu göstermektedir (Hamilton 1998: 1/7).

2.2. *Giyim ve Para Kaynağı*: Eski Türk kültüründe, avcılık yalnızca gıda kaynağı olarak görülmemiştir. Kürkleri için avlanan hayvanlar olduğunu yazılı belgeler aracılığıyla görmekteyiz. Bilge Kağan Yazıtı’nın kuzey yüzü 11. ve 12. satırlarında bu türden hayvanlar şu cümlede belgelenir: *s(a)r(i)g (a)ltu]nın ür(ü)ñ küm(ü)şin kurg(a)kl(i)g kut(a)yın kin(i)g eşg(i)tis]in özl(i)k (a)tın (a)dg(i)rın k(a)ra k[işin] kök t(e)y(e)niñ türk(ü)me bod(u)n(u)ma k(a)zg(a)nu birt(i)m* “Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını, aygırlarını, kara samurlarını ... gök renkli sincaplarını Türküme halkıma kazanıverdim”. Burada altın, gümüş, ipek, at, aygır gibi Türk halkı için ekonomik değer arz eden eşya ve hayvanlar sıralanırken, kürkünden yararlanılan samur ve sincap da sayılmaktadır.

Bu iki av hayvanının kürkleri, Bilge Kağan Yazıtı güney yüzü 12. satırda, İltiriş Kağan’ın *yoğ* törenine katılan devlet temsilcilerinin getirdiği altın, gümüş, at gibi değerli eşyalar arasında da sıralanmaktadır: *(e)dgü özl(i)k (a)tın k(a)ra kişin kök t(e)y(e)niñ s(a)ns(i)z k(e)lür(ü)p kop kot(tı)* “Has atlarını, kara samurlarını gök renkli sincaplarını çok sayıda getirip hep bıraktı”. Bu bağlamda ipek ve kürkün, giyim dışında, eski Türk çağı kültüründe bir tür para birimi olarak kullanıldığını vurgulamalıyız.

2.3. *Totem Çağlarına Dayanan Bir Ritüel Olarak Av*: Türkler, eski çağlarda savaş antrenmanı yapmak ve tehlikeli, zararlı hayvanlardan kurtulmak için de avlanmayı tercih etmişlerdir. Bu türden avlanmalarda eski çağ insanının bazı hayvan cinsleriyle kurduğu korku ilişkisi önemlidir. Korkunun sonucu olarak bu hayvanlar ongunlaştırılabilir. Korku duygusuyla ongunlaştırılan hayvanların, bunları töz olarak benimsemeyen başka *boy*, *aymag*, *urug* ve *ok* üyelerince av nesnesi yapılabildiğini bilmekteyiz (Barutcu-Özönder 1999: 85). Bu cins hayvanlar *pars*, *ay*, *kurt*, *as*, *irbiş* (ak pars)⁷ vb.dir.

6 İrk Bitig’de geçen elik kiyik, sıgun kiyik ve yargun kiyik sıfat tamlamaları kuruluş olarak “Türk bodun, toğan kuş, kugu kuş” vb. ile aynı yapıda olup keyikin elik, sıgun ve yargun gibi türlerine işaret etmektedir. Bunu İrk Bitig 15. satırda geçen şu cümlele tanımlayabilir: *kuş oğlu uça aztı, kiyik oğlu yügürü aztı, kişi oğlu yoriyu aztı* “kuş yavrusu uçup yolunu kaybetti, geyik yavrusu koşup yolunu kaybetti, insan oğlu yürüyüp yolunu kaybetti” (Tekin 2004c: 19, 28.). Burada kuş, keyik ve kişi, genel canlı türlerinin adlarıdır.

7 Tonga (kaplan), pars, irbiş gibi ongunlar, Çu döneminden itibaren alplik simgesi olmuşlardır (Esin 2001: 140).

Altmış yedi yaşındayken ölen Tör Apa İçreki unvanlı bir beyin mezar taşı olan *Begre Yazıtı* (E-11) 4. satırda, Tör Apa İçreki'nin hayattayken avladığı hayvanlar, hatta avlayamadıkları dile getirilmiştir: *yeti böri ölürtim-e barsıg kökmekiğ ölümedim* “yedi kurt öldürdüm, pars ve geyiği (?) ise öldürmedim.” (Kormuşin 1997: 273). Burada, yazıt bitigçisi, Tör Apa'nın ağzından ömrünün *bars* ve *kökmeki* öldürmeye vefa etmediğinden yakınmaktadır. Söz konusu hayvanların öldürülmeyişi, bunların töz hayvanı olmalarına da dayandırılmaktadır⁸. Bu görüşe göre, Tör Apa İçreki'nin tözü *böri* olmadığı için, bu hayvanı rahatlıkla avlayabilmiştir.

VI. *Uybat Yazıtı* (E-98), Ötüken Uygur Kağanlığı'nda Yaglakar sülalesinin Kırgızlarca tahttan uzaklaştırıldığı ve Ötüken'de Kırgız boyu egemenliğinin başladığı dönemde (840) *azıglıg toñuz teg tirig* “azgın domuz gibi diri (yaşam dolu)” olduğu söylenen bir Kırgız beyinin mezar taşıdır. Bu yazıtın 6. satırında *[yegirmi eki er] ölürtim kök böri kara as bugu ölürtim* “yirmi iki asker öldürdüm, gök (renkli) kurt, kara as (kakım), ren geyiği (?) öldürdüm” (Kormuşin 1997: 122) cümlesi kayıtlıdır. Bu ifade, bir yandan Kırgız beyinin yaşarken gösterdiği kahramanlıkları yansıtırken diğer yandan *kök böri*, *kara as*, ve *bugunun* onun mensubu olduğu topluluğun tözü olmadığını gösterir.

Az “as, kakım” ve *ärbäş* “irbiş, ak lekeli pars” adları, VIII. *Tepsey Yazıtı*'nda da geçer. Bu ongunların adlarının kaydedildiği cümle, “yazıt sahibini ve bu av hayvanlarını barındıran Tepsey'den başışlaması dileğine dayalı bir dua olabileceği gibi, Tepsey dağı iyesinden *as* ve *irbişe* karşı emniyetlerini sağlama maksadına yönelik bir anma da olabilir” (Barutcu-Özönder 1998: 173).

VIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen Moğolistan bölgesi yazıtlarından *İhe Hüşotu* (Külü Çor) Yazıtı 18. satırda *[kü]li çor yeti yaşına yägir⁹ ölürti tokuz yaşına azıglıg toñuz ölürti* “Külü Çor yedi yaşında ceylan öldürdü, dokuz yaşında azgın domuz öldürdü.” (Tekin 2000: 225) cümlesi, eski Türk geleneği çerçevesinde Külü Çor'un *erlik atını* kazanabilmesi için avlayarak üstesinden geldiği hayvanları anmaktadır. Buradan, Külü Çor'un *yägir* ve *toñuzu* töz hayvanı olarak benimsemediğini de anlamaktayız.

İrk Bitig 60. satırda kayıtlı cümlede, *sıgun keyik*, kendisini yükseklerde Teñri'nin işittiğini, alçaklarda ise *kişinin* idrak ettiğini dile getirmektedir. Bu *keyik* türü av nesneliğinden arınmış *kut* sahibi varlık tanımlamasına uyar. *Tokuz arlı sıgun keyik men. Bed[ük] tiz üze ünüpen mösreyür men. Üze teñgri eşidti, asra kişi bilti. Antag küçlüg men tir. Ança biliñgler: Edgü ol.* “Dokuz çatalı boynuzu olan erkek geyiğim. Yüksek dizlerimin üstüne çıkararak böğürürüm. (Beni) yukarıda tanrı iştimıştır, aşağıda insanoğlu bilmiştir. Onca güçlüyüm, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (Tekin 2004c).

Aynı eserin 62. satırında *yargun keyik*, kendisine ait bir mekân olarak

⁸ Krş. Barutcu-Özönder 1999: 85; Kormuşin 1997: 32

⁹ 𐰉𐰺𐰽 (y2g2r2) yazımlı bu sözün çevrimyazısı ve anlamlandırılması, literatürde birbirini tutmamaktadır. Orkun 1936: ygr ...rti; Malov 1959: jgr (?) ...rti; Tekin 1968: yeg är [...]rti; Aydarov 1971: yegirmi erti; Hayashi – Osawa 1999: yegär (?) ölürti; Tekin 2000: yägir ölürti; Árpád 2004: yägär ölürti.

tanımladığı dağdaki yaylasına çıkmakta, orada yazı geçirmekte, bu suretle ebedilik ve mutluluk (*meñgilig*) duygularını yaşamaktadır. Onun yaşamı da *sıgun keyik* gibi, *kutlu* bir konuma evrilmiştir: *Yargun keyik men. Yaylag tagıma ağıpan yaylayur turur men. Meñgilig men tir. Ança biliñler: Edgü ol.* “Yargun denilen hayvanım. Yazlık dağıma çıkararak yazı geçiriyorum. Mutluyum, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (Tekin 2004c).

3. *Eski Türk Çağı Belgelerinde ab / añ ~ eñ*: Runik harfli eski Türk yazıtlarında *av* sözü, *ab*¹⁰ ve *añ ~ eñ* biçimlerinde kaydedilmiştir¹¹. Son sesteki patlamalı ünsüzün arka damak ünsüzü ile nöbetleşmesi (*b~ñ ~g*) durumuna, dönemi henüz kesin olarak belirlenmemiş *Oğuz Kağan Destanı*'nda rastlamaktayız: *İdil mürennüng sugı kıp kısıl, sip singir deg boldı.* “İtil Müren'in suyu zencefre gibi baştan başa kıpkırmızı oldu.” (Bang-Rahmeti 1987: 625). Bang-Arat, bu ses denkliliğine, *eder* “eyer” ~ *eger*, *tebe* “deve” ~ *töge*, *tüge*, hatta Farsça *mive* “meyve” ~ *möge* örneklerini vermektedir (1987: 1. dipnot).

Eski Türk dili döneminde muhtemel bir ağız farklılığını yansıtan bu ses denkliliğinden, *-b* tarafında olan örnekler, Moğolistan ve Yenisey bölgesi yazıtlarında rastlamaktayız. Yenisey mezar taşlarından *Kemçik Çırgak* (E-41), altmış sekiz yaşındayken ölen Yula adlı bir beye aittir. 4. satırdaki *(a)bka b(i)n(ä) r (a)ltı y(ü)z (a)t(i)m (a)k (a)t* “ava giderken bindiğim altı yüz atım, kır at(larım)” (Tekin 2004b: 579; Orkun 1994: 79) ibaresinde adına mezar taşı dikilen kişi, hayattayken kendisi için asli değer arz eden unsurları sayarken, avlanma sırasında bindiği atlarını da dile getirmektedir. Burada *ab* sözü *bin-* fiiline yaklaşma hali ekiyle bağlanarak, *abka* unsurunu cümlenin zarfı yapar. Türkiye Türkçesine “av için bindiğim altı yüz atım...” biçiminde aktarılması mümkündür.

Aynı yazıtın 7. satırında, *abda keyik attım* “avda geyik vurdum” ibaresi, eski Türk toplumunda av hayvanının mezar taşında söz konusu edilebilecek kadar yaşamsal değer taşıdığına ilgi çekici bir göstergesidir. Bunun nedeni, hiç şüphesiz, Dede Korkut Kitabı'nda daha açık gördüğümüz *alp* olabilmenin ve *er atı*¹² kazanabilmenin, güçlü ve ulaşılması zor bir av hayvanı vurabilme koşuluna bağlandığı eski Türk geleneğidir.

Yenisey yazıtlarından *III. Uybat* (=E-32), XVI. satırda *abçı* sözü kayıtlı olmakla birlikte (Vasilyev 1983: 26), sonraki kelimeler okunamaz durumda olduğundan, *-çi* ekli bu tek örneğin, içinde yer aldığı cümle belirlenemez.

Av sözünün eski Türk dilindeki *ab* biçimine ve isimden fiil yapım eki *-la* ile genişlemiş gövdesine, *İhe Hüşotu* (Köl İç Çor) Yazıtı 9. satırda rastlamaktayız:

10 Runik harfli metinlerde *ᠰ* harfi, Thomsen, Radloff, Kononov, Vasilyev, Kızlasov, Kormuşin, Klyaştorniy, Tekin, Sertkaya, Barutcu-Özönder, Alyılmaz gibi Batılı, Sovyet ve Türk uzmanlarca b sesiyle transkribe edilmesine karşılık; Clauson, Zieme ve M. Erdal bunun v sesinin karşılığı olduğu düşüncesindedir (Clauson 1962: 77; Erdal 2004: 63).

11 Eski Türkçede rastlanan *añ ~ eñ* biçimi, Altayistler tarafından Moğolca ang “hayvan; yaban hayvanı avı; av” ile birleştirilmektedir (Poppe 1960: 72; Räsänen 1969: 20b). Modern Türk lehçelerinde arka damak genizlisi, Kzk., Krg., Nog., Kklp., Tat. ağızları, Bşk., Alt., Hak., Tuv. ve Karay. da korunmaktadır. Krg., Karay, Nog. Kklp. *añ* “av hayvanı; vahşi hayvan”; Kzk., Tuv., Hak. *añ* “vahşi hayvan; Alt. *añ* “vahşi hayvan; Kızıl Sibirya geyiği”; Bşk. *añ* “vahşi hayvan; geyik; av”, Tat. ağızları *añ* “av, avlanma; geyik”; Yak. *añ* “av; avlanan hayvan” (Sevortyan 1974: 62).

12 Er at çift sözünün erat biçiminde donuklaşması hakkında bkz. Öztekin 1997.

*süñüş bolsar çerig iter erti ab ablasar ermele*¹³ *teg erti* “Savaş olduğunda askeri tanzim ederdi, av avladığında hızlı koşan at (?) gibiydi”. Burada, *süñüş bol-* ve *ab abla-* koşutluğu önemlidir. Savaş ve avcılıkta yapılan eylemler birçok bakımdan (ata ustalıklarla binebilme, ok atma, hedefi vurma vb.) ortak olup avın savaşlar için hazırlık amaçlı bir eğitim alanı olduğuna da işaret eder.

Abla- ile aynı kuruluştaki *kuşla-* “kuş avlamak” fiilini *Abakan Yazıtı* (E-48) 13. satırda bulmaktayız. Yazıt, Töles Bilge Tutuk adlı bir beyin mezar taşıdır. Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla bu bey, boyu içinde atıcılık ve avcılıktaki ustalığıyla ün kazanmıştır. Bunu 12. ve 13. satırlar tanıklar: *İç yer äliki artzun. At(d)açı alp tutuk yok...Togday turñası artzun kuşladaçı bilge tutuk yok* “İç Yer ceylanları çoğalsın (onları) vuracak Alp Tutuk (artık) yok... Toğday turnaları çoğalsın (onları) avlayacak Bilge Tutuk (artık) yok (Tekin 2000: 235).

IX. yüzyılın başlarından kalma kâğıda yazılı Runik harfli metinlerden Irk Bitig’in 12. ve 63. satırlarında kelime, *ab* biçimiyle kayıtları: *Er abka barmış. Tagda kamulmiş. Tenğride Erklig tir. Ança biliqler: yabız ol.* “Adam(ın biri) ava gitmiş. Dağda (yürürken) düşmüş. Kudretli (Tanrı) göklerde, der. Öylece biliniz. (Bu fal) kötüdür.”; *Kanlık süsi abka ünmiş. Sagır içre elik keyik kirmiş. Eligin tutmuş. Kara kamağ süsi ögirer tir. Ança biliñler: edgü ol* “Hanın ordusu ava çıkmış. Avlak içine bir erkek karaca girmiş. (Onu) elleri ile tutmuşlar. (Hanın) bütün sıradan askerleri seviniyorlar, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (Tekin 2004c: 19, 25, 28, 34).

Irk Bitig’de *añg*, ince ünlülü biçimi *eñg* ile, 31. ve 49. satırlarda kayıtlıdır: *Bars kiyik eñgke meñgke barmış. Eñgin meñgin bulmuş. Bulupan uyasınğaru ögire sebinü kelir tir. Ança biliñg edgü ol.* “(Bir) kaplan avlanmaya gitmiş. Avını bulmuş. (Avını) bulup yuvasına neşe ve sevinç içinde geliyor. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”; *Bars kiyik eñgleyü meñgleyü barmış. Ortu yirde amgaka sokuşmış. Esri amga yalın kayaka ünüp barmış, ölümte ozmış. Ölümte ozupan ögire sebinü yoryur tir. Ança biliñler edgü ol* “Bir kaplan avlanmaya gitmiş. Orta yerde bir yaban keçisine rastlamış. Benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkmış, ölümden kurtulmuş. Ölümden kurtulup sevinç ve neşe içinde yürüyüp gidiyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.” (Tekin 2004c: 21, 24, 30, 32).

Irk Bitig’deki bu örneklerde *ab* biçimli söz, *kagan* ve *beglerin* gerçekleştirdiği sürekle avları (*sığır*) ile *kara kamağın* yürüttüğü avcılık eylemlerini karşılar; *eñ* biçimli söz ise, hayvanların beslenmek üzere yakaladıkları diğer hayvanları öldürme işidir.

Sonuç

1. Eski çağ Türk devlet ve topluluklarının yazılı kayıtlarında av ve avcılık, beslenme kaynağı, savaşlara hazırlık yapmak üzere bir tür spor oyunu ve bir

13 **ꞨꞨꞨ** imlasiyla yazılan bu söz ilk kez Clauson-Trjarski 1971’de “hızlı koşan at” anlamıyla ärmäli şeklinde transkribe edilir. Bu transkripsiyon Arpad 2004’te de benimsenir. T. Tekin 1968’de äräñm älä, 2000’de ärmäli; Hayashi-Osawa 1999’da ärmälä, Karcavbay Sartkoca 2003’te erim eli olarak transkribe eder. Orkun 1994 (rml), Malov 1959 (rmlä), Aydarov 1971 (rml) ise, yalnızca transliterasyon vermişlerdir.

boyun saygı ve korku ilişkisi kurduğu canlıların (ongun/töz), bir başka boyun üyelerince türlü ritüellerle öldürülmesi bağlamında karşımıza çıkmıştır. Ötüken Türk Kağanlığı dönemi bulgularında av nesnesi olan hayvan türlerinin, *il* ve *bodunun* gıdasına, giyimine ve para birimine dayanak oluşturduğunu görebiliriz. Avcılığın, Yenisey havzası eski Türk toplumunda ise daha çok *alp* ve *bagatur* olma, *er atı* alma ve *erlik erdemini* biçimlendirme amaçlarına yönelik bir eylem olarak algılandığı anlaşılmaktadır.

2. Eski çağ Türk geleneklerinden biri olan *sığır*, filolojik veri olarak yalnızca Irk Bitig’de *sagır* biçiminde kayıtlanır. *Ab* biçimini *Kemçik Çırgak*, III. *Uybat*, *İhe Hüşotu* ve *Irk Bitig*’de belgeledik. *Irk Bitig*, *eñ* biçimini de içeren bir metin olmasıyla dikkati çeker. *ab ~ añ ~ eñ* biçimlerinin kayıtlanmadığı, ancak avcılık kurumuna atfların yapıldığı yazıtlar *Tonyukuk*, *Bilge Kağan*, I. *Altınköl*, *Kızıl Çıraa*, *Begre*, VI. *Uybat* ve VIII. *Tepsey*’dir. *İhe Hüşotu* ve *Irk Bitig* *sagır*, *ab ~ añ ~ eñ* sözleriyle birlikte avcılıkla ilişkili satırları içerir; böylece bu iki belge hem filolojik hem de kültür tarihi verilerini kapsama özelliği taşır.

3. Yazıtlarda belgelediğimiz av nesnesi olan hayvanları *keyik*, *tabışgan*, *kiş*, *teyeñ*, *bars*, *kökmek*, *elik*, *böri*, *kök böri*, *toñuz*, *turna*, *irbiş*, *kara as*, *bugu* olarak listeleyebiliriz. *Tabışgan* ve kürkü için avlanan *kiş* ile *teyeñ* dışında, bu hayvanların ortak özelliği *töz* olmalarıdır. Buradan hareketle, avlanan ve yenen tözlerin ruhu, *kişi* ve *bodunda* yaşamayı sürdürerek iki uçlu bir yarar sağlamaktaydı yargısına ulaşabiliriz. Bunlardan ilki, *kişi oğlının* en önemli gereksinimi olan gıdanın, ikincisi ise *töz* ruhları aracılığıyla *bodun* emniyetinin teminatıdır.

KAYNAKLAR

AMANJOLOV, Altay (2006). *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi* (Çev. Kenan KOÇ), Ötüken Yayınları, Ankara.

ÁRPÁD, Berta (2004). *Szavaimat jól Halljato. Türk és Ujgur Rovásirásos Emlékek Kritikai Kiadása*, Szeged.

AYDAROV, G. (1971). *Yazık orhonskih pamyatnikov drevnetyurskoy pismennosti VIII veka*, Akademiya Nauk Kazokskoy SSR, Almatı.

BANG, W.- RAHMETİ, R. R. (1987). “Oğuz Kağan Destanı”: *Makaleler I* (Hzl. Osman Fikri SERTKAYA), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

BARUTCU-ÖZÖNDER, F. (1998). “Yenisey Yazıtları ve Yer-Sular”, *Journal of Turkish Studies Hasibe Mazıoğlu Armağanı*, vol. 22 (Ed. Şinasi TEKİN, Gönül Alpay TEKİN), Harvard University 1998, s.171-184.

BARUTCU-ÖZÖNDER, F. (1999). “Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi? Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: Bir Dişi Kurttan Türemişlerdi”, *Kök Araştırmalar*, C. I / 2, Köksav, Ankara, s. 65-93.

BATMANOV, İ. A. - KUNAA, A. Ç. (1963). *Pamyatniki drevnetyurskoy pis'mennosti tuvi*, Vıpusk I, Kızıl.

CAFEROĞLU, Ahmet (1972). “Türklerde Av Kültü ve Müessesesi”, VII. *Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, C. I, 25-29 Eylül 1970, Ankara, s. 169-175.

- CAFEROĞLU, Ahmet (1934). *Uygur Sözlüğü*, İstanbul.
- CLAUSON, Sir G.(1962). *Turkish and Mongolian Studies*, London.
- CLAUSON, Sir G. (1966). “Notes on Irk Bitig”, *Ural-Altaysche Jahrbücher*, XXXIII /3-4, s. 218-225.
- CLAUSON, Sir G.-TRJYARSKİ, Edward (1971). “The Inscription at *Ikhe Khushotu*”, *Rocznik Orientalistyczny*, s. 7-33+6 plate.
- CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- ÇORUHLU, Yaşar (1994). “Türk Sanatında Görülen Hayvan Figürlerine ‘Gök’ ve ‘Yer’ Sembolizmi Açısından Bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 87, İstanbul, s. 17-42.
- ÇORUHLU, Yaşar (1997). “Türk Sanatında Av Sembolizmi”, *Arkeoloji ve Sanat*, 76, Ocak-Şubat, s. 13-25.
- ÇORUHLU, Yaşar (2001). “Göktürk Sanatında Dinî Nitelikli Heykeller ve Tasvirler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000*, Ankara, s. 95-146.
- DİVANÜ LÛGAT-İT-TÛRK I* (1998-1999). (Hzl. Besim ATALAY), Ankara.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer (2005). *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, İmge Yayınları, Ankara.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill Academic Publishers, Leiden.
- ERÖZ, M. (1973). “Türk İçtimai Hayatında Totemizm İzleri”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. V, cüz 14, s. 289-299.
- ESİN, Emel (1972). “Tös and Moncuk. Notes on Turkish Flag-Pole Finials”, *Central Asiatic Journal*, XVI, s. 14-37.
- ESİN, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Esin, Emel (2004). *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- GOLDEN, Peter (1980). *Khazar Studies*, Budapest.
- GRONBECH, K. (1959). “The Steppe Region in World History”, *Acta Orientalia*, XXIII, s. 43-56.
- GRYAZNOV, M. P. (1961). “Drevneyşçie pamyatniki geroičeskogo eposa narodov yujnoy sibirii”, *Arkeologičeskiy sbornik*, No. 3, Leningrad, s. 7-31.
- HAMILTON, James Russel (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev. Vedat KÖKEN), Ankara.
- HAYASHİ, Toshio- ŌSAWA, Takashi (1999). “Site of Ikh-Khoshoot and Küli Čor”: *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, Tokyo, s. 148-157.
- İNAN, Abdülkadir (1987). “Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, II. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, s. 268-273.
- KARCAVBAY, Sartkoca (2003). *Orhon Muraları*, Astana.
- KIZLASOV İ. L. (1994). *Runiçeskie pis'mennosti yevraziyskih stepey*, Moskva.
- KORMUŞİN, İ. V. (1997). *Tyurskie yeniseyskie epitafii, Teksti i issledovaniya*,

Moskva.

KÖPRÜLÜ, M. F. (1989). *Edebiyat Araştırmaları I*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

KUNTER, Halim Baki (1938). *Eski Türk Sporları Üzerine Araştırmalar*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.

MALOV, E. (1952). *Yeniseyskaya pis'mennost tyurkov*, Moskva-Leningrad.

MALOV, E. (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad.

MAU-TSAI, LIU (1958). *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kue)*, II C., Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

ORKUN, Hüseyin Namık (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖGEL, B. (1991). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖGEL, B. (1993). *Türk Mitolojisi I-II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖZTEKTEN, Özkan (1997). "Erat Sözü Hakkında", *Türk Dili*, 552, Aralık, Ankara, s. 520-524.

POPPE, N. (1960). *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, Teil 1. *Vergleichende Lautlehre*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

RADLOV, V.V. (1893-1911). *Opit Slovarya Tyurskih Nareçiy*, VIII, St. Petersburg.

RAMSTEDT, G. J. (1957). *Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft*, Helsinki.

RÄSÄNEN, Martti (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der türksprachen*, Helsinki.

ROUX, J. P. (1972). "Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı", *Türk Kültürü El Kitabı, II, İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul.

ROUX, J. P. (1998) *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut KAZANCIGİL), İşaret Yayınları, İstanbul.

ROUX, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (Çev. Aykut KAZANCIGİL), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

ROUX, J. P. (2006). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

RÖHRBORN, Klaus (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen texte aus zentralasien, Lieferung I-4*, Wiesbaden.

SEVORTYAN, E. V. (1974) *Etimologičeskiy slovar tyurskih yazıkov, I*, Moskva.

TAVKUL, Ufuk (2001). "Karaçay-Malkar Kültüründe Avcılık ve Av Tanrısı Apsatı", *Kırım Dergisi*, 9 (34), s. 36-41.

TEKİN, Talat (1968). *A Grammer of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, No. 69, Bloomington.

- TEKİN, Talat (1988). *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.
- TEKİN, Talat (2004a). “The First *Altınkök* Inscription”, *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri* Yayına Hazırlayanlar: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR, Öncü Kitap, Ankara, s. 537-554.
- TEKİN, Talat (2004b). “Hemçik Çırgakı Yazıtı”, *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri* Yayına (Hazırlayanlar: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Öncü Kitap, Ankara, s. 578-587.
- TEKİN, Talat (2004 c). *İrk Bitig. Eski Uygurca Fal Kitabı*, (Ed. Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Öncü Kitabevi, Ankara.
- VASİLYEV, D. D. (1995). “Dağlık Altaylardaki Kalbak-Taş Mabedinin Göktürk Yazıtları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1993*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 91-97.
- VASİLYEV, D. D. (1983). *Korpus Tyurskih runičeskih pamyatnikov basseyna yeniseya*, Leningrad.
- ZELENİN, D. K. (1936). *Kult ongonov v Sibirii*, Moskva-Leningrad.